

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ.

Մօտ հորս տարի առաջ լոյս տեսաւ իմ անդրանիկ ուսումնասիրութիւնը հայ Շարականի մասին^{*)}։ Անգլիերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն և հայերէն հրատարակուած մի քանի քննադատութիւններէց, որոնք բոլորն էլ ողջունում էին այս երկի հրատարակութիւնն ու իմ առաջին փորձի յաջողութիւնը, ինձ համար ամենից աւելի հետաքրքրական էին Ֆ. Ն. Ֆինկի յարձակումն ու Ֆ. Կոնիքերի մի նկատողութիւնը, որոնց առթիւ ինձ վերայ պարաբար նորից խօսելու իմ աշխատութեան ընթերցողների հետ վերջապէս լոյս ընծայելով իմ ինքնապաշտպանութիւնը^{**)}։ Ֆ. Ն. Ֆինկի անհամբերատար ոգու արտադրութիւն յարձակումների գէմ՝ ժամանակ եմ համարում նախ պարզել Ֆ. Կոնիքերի ակնարկած թիւրիմացութիւնը և ապա թէ հրատարակել ուսումնասիրութեանս շարունակութիւնը։

Թէպէտ և ես իմ վերոյիշեալ աշխատութեան 29—30, 59 և 103—104 էջերում շատ պարզ կերպով ընդհանրացրել ու յիշատակել էի, թէ ինձ յայտնի մատենագրարաններից և ոչ մէկում, որոնց շարքում հարկաւ ամենից առաջ էջմիածնում, չկայ և ոչ մի Շարական, որ գրուած լինէր Ներսէս Շնորհալուց առաջ, այնուամենայնիւ Ֆ. Կոնիքերը իւր քննադատութեան մէջ^{***)} ինձ յիշեցնում է, թէ էջմիածնի մատենագրարանի թ. 1534 (ըստ Կարինեանցի ցուցակի) ձեռագիրը գրուած է Հաղբատում 1019 թուին և այս ազդարարութիւնն ինձ համար էլ աւելի զարմանալի է թուում այն պարզ պատճառով, որ յարգելի գիտնականը նոյն

*) Das armenische Hymnarium, Studien zu seiner geschichtlichen Entwicklung, von Nerses Ter-Mikaëlian, Archimandrit von Edschmiasin, Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung, 1905, III—IV und 110 in 8°, M. 4, 50.

**) Prof. Dr. F. N. Finck und seine Kritik über «Das armenische Hymnarium» von Archimandrit Nerses Ter-Mikaëlian, Edschmiasin, Klosterdruckerei, 1908, A—C, 7—32.

***) The Journal of theological Studies, 1906, Januar, p. 292.

քննադատութեան մէջ իմ աշխատանքը with admirable precision (ibid, p. 292.) կատարուած համարելով հանդերձ՝ միանգամայն մոռացութեան տալով իմ դրածը մի փոքր առաջ յիշուած էջերում՝ թիւրիմացութեամբ կարծում է և կամ կասկածում, թէ ես մի գուցէ աչքից փախցրել կամ անուշադիր եմ եղել դէպի կարինեանցի ցուցակի համապատասխան տողերն ու այդպիսով չեմ օգտուել այդ իբր հնագոյն ձեռագիր Շարականից:

Կոնիրերի այս ազդարարութիւնը կարգացողը կարող է մոլորութեան մէջ ընկնել և կասկածել, թէ էջմիածնում մի գուցէ յիշուած մի այդպիսի պատկառելի հնութեան ձեռագիր Շարական է եղել, ես այդ կամ չեմ իմացել կամ անտես եմ արել և իմ տեսութիւններն ու ենթադրութիւնները կառուցել ժ.Գ դարի և նորագոյն ձեռագրերի վերայ:

Խնդիրն ըստ էութեան քննելուց և ապացուցանելուց առաջ, թէ Ժ.Ա. դարի ձեռագիր Շարական չի եղել էջմիածնի մատենադարանում ոչ վերջին մօտ կէս դար ժամանակամիջոցում ոչ էլ կարինեանցի ցուցակը տպագրութեան համար պատրաստելու ժամանակ՝ կարեոր եմ համարում յայտարարել հետեւելու իմ աշխատութիւնը Բերլինում 1904 թուին զրի առնելուց առաջ Մամբրէ վարդապետ Մելիք-Աղամեանի սիրալիր օժանդակութեամբ նիւթեր և տեղեկութիւններ ժողովելու միջոցին Սահակ վարդապետ Ամատունու բարեհաճ ցուցմունքի և հաւաստիացման շնորհիւ ինձ արդէն յայտնի էր, որ այդպիսի հնութեան ձեռագիր Շարական չկայ էջմիածնի մատենադարանում: Նոյն տարուայ աշնանը վերադառնալով Մայր Աթոռ և անմիջապէս աչքի անցնելով էջմիածնի մատենադարանի բոլոր ձեռագիր Շարականներն ու յատկապէս կանգ առնելով այս վիճելի համար 1535—1573 (ոչ 1534, ինչպէս սխալմամբ ասում է Կոնիրերը) և նշանաւոր համար 1588 ձեռագրերի վերայ՝ ես խորապէս համոզուեցի, որ կարինեանցի ցուցակը չաբաշար սխալում է սոցանից առաջին գրութեան ժամանակի նկատմամբ, ինչպէս և Սահակ վարդապետ Ամատունին երկրորդի գրութեան ժամանակի նկատմամբ իւր արած միանգամայն անընդունելի ենթադրութիւններով*): Ես միայն ցաւել կարող եմ, որ հնարաւորութիւն չունէի 1904 թուի յուլիսին տպագրութեան համար միանգամայն պատրաստ և հազիւ 1905 թուի օգոստոսին լոյս տեսած աշխատութեանս կցելու նաև իմ ասելիքն այս երկու ձեռագրերի մասին. եղածն էլ կարողացայ տպագրութեան յանձնել միմիայն այն ժամանակ, երբ Մայր Աթոռի ձեռարանում ձրիաբար

*) Արարատ, 4894, էջ 78—88.

դաս էի աւանդում, և գոնէ այն ժամանակի տեսուչ պ. Կ. Կոստան-
եանը բարի եղաւ խրախուսելու իմ աշխատանքը՝ տալով ինձ այդ
նպատակով մի հարիւր ոսկի, ինչ որ զլացել էին անել ուրիշները
միևնոյն էջմիածնի գանձարանից և կամ այլ ևս կեղեցական գրամե-
րից։

Բուն խնդրի լուսարանութեանն անցնելով՝ նախ պիտի ար-
ձանագրեմ հետեւեալը։

1. Արդարեւ Կարինեանցի ցուցակի մէջ Շարականների շար-
քում երկրորդ տեղը՝ համար 1535-ի ներքոյ, որ հաւասար է արդի
1575 համարին, կարգում ենք. «նոյն գրեալ ի մագաղաթի ի վանս
Հաղբատայ ի հայրապետութեան Պետրոսի Ա. Գետադարձ կաթու-
ղիկոսի ի Յովհաննէս գրչէ ի թուին Հայոց ՆԿԸ. 1019. ունի զյի-
շատակարան»։

2. Այս տպագիր ցուցակից էջմիածնի մատենադարանում
գործածուող օրինակում վերջին տողերի առթիւ նոյն էջի լուսանց-
քում սև թանաքով գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Ծայրէ
ծայր յիշեալ Շարականը չըջեցի, թերթեցի, բայց և այնպէս չդտայ
ոչ Պետրոս Գետադարձ հայրապետի անունը և ոչ ՆԿԸ թուականը,
որի մասին պէտք է ենթադրել կամ այդպիսի Շարական եղել է,
սակայն ժամանակին փոխարինուել է սորա հետ, և կամ թէ ցու-
ցակ կազմողի սխալմանց արդիւնք է դա, որին ես էլ չեմ հաւա-
տում։ Սահակ վարդապետ Ամատունի»։

3. Արդի համար 1573 ձեռագիր Շարականի կազմին կպցրած
թերթիկի վերայ Կարինեանցի ցուցակը կազմողներից այն անձի
ձեռքով, որի պատրաստած նման թերթիկները մինչև այժմ էլ
կցուած են այդ ցուցակի ձեռագրերի ստուար մասին, գրուած է.
«Հմբ. 2. Շարական երկուսասանածալ բոլորագիր գրեալ ի մագա-
ղաթի ի Յովհաննէս գրչէ ի հայրապետութեան Պետրոս Ա. Գետա-
դարձ կթղկսի յամի աղգական ՆԿԸ. և Փրկչական 1019, ի վանս
Հաղբատայ Ունի յիշակին»։

4. Այս թերթիկի վերայ ես կարգում ենք Սահակ վարդապետ
Ամատունու տոյն տողերը. «Ծայրէ ի ծայր յիշեալ Շարականը չըր-
ջեցի, բայց և այնպէս չդտայ ոչ Պետրոս Գետադարձ հայրապետի
անունը և ոչ ՆԿԸ թուականը, որի մասին պէտք է ենթադրել, կամ
այդ թիւն և հայրապետի անունը կրող շարական եթէ եղել է, սա-
կայն ժամանակին փոխարինուել է սրա հետ և կամ թէ դա ցուցակ
կազմողի սխալ պէտք է համարել։ Սահ. ար.»

Դեռ արդի թ. 1573 ձեռագիրը չբացած, չթերթած, չուսում-
նասիրած և չապացուցած, թէ այս Շարականը հէնց այն միևնոյն
ձեռագիրն է, որը տեսել, շօշափել, թերթել, յիշատակարանը գտել
և 1535 համարի ներքոյ պահարանում զետեղել է Կարինեանցի ցու-

ցակը կաղմողը՝ կարող եմ հաւաստիացնել Սահակ վարդապետ Ամատունուն, որ զոնէ այս գէպքում աւելի քան անհաւանական է նախկին ձեռագրի փոխարինուած կամ զողացուած լինելու ենթադրութիւնը:

Ինչպէս տեսանք մեր արձանագրած 4-րդ դիտողութիւնից՝ մեր բազմաշխատ միաբանակից Սահակ վարդապետ Ամատունին նկատել, ստուգել և հաւաստիացել է, թէ Էջմիածնի մատենադարանի թ. 1573 ձեռագիրը չի կարող ունենալ Կարինեանցի 1535 համարի ներքոյ նշանակուած հնութիւնը զեռ իւր արեղայութեան օրերում: Քանի որ Սահակ վարդապետի արեղայութիւնն ընկնում է 1887 և 1893 թուականների մէջ՝ ապա ուրեմն նախկին հնագոյն կարծեցեալ ձեռագրի փոխարինուելու կամ զողացուելու մասին խօսելու գէպքում իսկ պէտք է աչքի առաջ ունենանք այն ժամանակամիջոցը, որ ընկնում է Կարինեանցի ցուցակի պատրաստութեան՝ շուրջ 1860—1863 և այս երկու թուականների մէջ: Յամենայն գէպս պարզ է, որ 16—22 տարի սորանից առաջ այլ ևս Էջմիածնի մատենադարանում չի եղել մի ձեռագիր Շարական, որ կրէր ՆԿԸ=1019 թուականը: Առ վայր մի ընդունելով, թէ յիշուի մի այսպիսի հնութեան ձեռագիր երբեմն գոյութիւն է ունեցել Էջմիածնի մատենադարանում, կուզէի իմանալ, ո՞վ կարող էր լինել այն գողացողը կամ փոխարինողը սորանից 20—50 տարի առաջ: Անտարակոյս մի այսպիսի չարիք գործող անձն պիտի լինէր կամ հնութիւնների սիրահար, կամ մի սլարդ գող, ձեռագիրը վաճառելու, փող վաստակելու համար և կամ Շարականի ուսումնասիրութեամբ անչափ մոլեալ և զակատեալ ոմն Բայց մենք դիտենք, որ Շարականը սիրել ու նորանով իրօք զբաղուել է Հ. Գ. Աւետիքեանից յետոյ, որի «Բացատրութիւն Շարականաց» աշխատութիւնը լոյս է տեսել 1814 թուին, և ոչ ոք այն սիրով ու մոլութեամբ, որպէս զի մի վայրկեան անգամ կարելի լինէր կասկածել, թէ մի դուցէ մի այդպիսի անձն աններելի միջոցով իւրացրել է մեզ հետաքրքրող ձեռագիրը գիտական նպատակով: Ո՞ւր է այսքան ժամանակ մի այդպիսի անհաւատարմութեան արդիւնք գրական վատակր, մինչդեռ նման գէպքերում կարճ ժամանակամիջոցում տպագրութեան են յանձնուում բնագրերը և կամ նոցա վերայ եղած ուսումնասիրութիւնները:

Մենք գիտենք նաև, որ մինչև այսօր էլ գիտական աշխարհին անյայտ է մի ձեռագիր Շարական, որ գէթ ստուերական նմանութիւն ունենար մեզ զբաղեցնող ձեռագրին: Ո՞ր հնութիւնների սիրահարը պիտի քանքարաթաղոյց լինէր և տասնեակ տարիների ընթացքում ծածկէր այդ գանձը ձեռագրով հետաքրքրողներից, որոնց միջոցով զգալի կերպով ճոխացել են մատենադարանները

մանաւանդ վերջին կէս դարի ընթացքում: Ո՞ր փոքր ի շատէ մի այդպիսի պատկառելի հնութեան ձեռագրի նշանակութիւնն ու արժէքն ըմբռնող անձն պիտի լռէր ու գէթ ում և իցէ և կամ մամուլի մէջ չյայտարարէր. թէ լսել կամ տեսել է, որ ահա այս ինչ տեղը մի այդպիսի ձեռագիր կայ: Ո՞րտեղ է այժմ այդ հնագոյն կարծեցեալ ձեռագիրը, որ հայկական, սուսական և կամ եւրոպական մատենադարանում, եթէ գողացողը կամ փոխարինողը նպատակ է ունեցել մեծապէս վաճառել և փող վաստակել: Եւ գիտեմ, որ այդ հնութեան ձեռագիր Շարական չկայ ոչ Էջմիածնի, Վիեննայի զոյգ և Վենետիկի մատենադարաններում, ոչ Մոսկուա, Պետերբուրգ, Բերլին, Միւնխեն, Լոնդոն և ոչ այլ աւելի մանր ձեռագրաւաններում. իսկ Մետրոպոլիտանական (այժմ եպիսկոպոս) Տէր-Մովսէսեանը, որ ձիգ տարիների ընթացքում զբաղուած է հայկական ձեռագրերի ցուցակ պատրաստելով և այցելել ու տեսել է հայ ձեռագրերի ամեն մի փոքր ի շատէ աչքի ընկնող ժողովածու, հաւաստիացնում է ինձ, թէ ոչ մի տեղ չի տեսել մի ձեռագիր Շարական, որ գրուած լինէր Ներսէս Շնորհալուց առաջ:

Այս խորհրդածութիւնից յետոյ թերթներ ձեռագիրը և թողնենք, որ խօսեն հէնց իրենք՝ ներքին հիմունքները:

Սոյն Շարակնոցը գրուած է 1a—348a էջերի վերայ՝ երեք ձեռքով: Առաջին ձեռքը գրել է 1a—334b էջերը մագաղաթի վերայ, երկրորդը՝ 335a—338a դարձեալ մագաղաթի վերայ, իսկ երրորդը՝ 339a—348a թղթի վերայ: Առաջին մասը մի լաւ պահպանուած ամբողջական Շարական է, որից ընկել են միմիայն վերջին մի քանի թերթերը՝ արդի 334-ի և 335-ի մէջ. այս ամբողջական Շարականի ոչ մի էջում և ոչ մի յիշատակութիւն չկայ գրողի կամ ստացողի մասին: Երկրորդ՝ մի այլ ձեռքով գրուած մասը թերի է, բայց սկզբից, այժմ սկսւում է 335 a-ով և «գործ անուամբ ի խաչ և յեկեղեցի. առաւել պայծառ ի զլուխըս դագայ», որ=Ս. Սարգսի Ամենասուրբ Երրորդութեան շարականի վերջին տան*): Այստեղ գրուած են. ի յանսահման ծովէն 335a—b և Յաւուրց վերջին ժամանակի 335b—337a շարականները, ապա կայ և մի յիշատակարան՝ 337b—338a: Երրորդ մասը գրուած է մի շատ աւելի նոր ձեռքով, թերեւ ժ.Ջ—Ժ.է դարում, և պարունակում է. ա. Սյօր զուարճացեալ ցընծայ եկեղեցի 339a—342a. բ. Լերինք ամենայն այսօր ցընծացէք 342b—343b. գ. Արեւիք դերարժին 344a—347a և դ. Ամենասուրբ Երրորդութեան ընտրեալ ծառայ 347b—348a. 348 b. բաց է, Բուն ձեռագիրը կամ առաջին մասն սկսւում է Երգեցէք որդիք սիրվի երգ նոր շարականով 1a—4a—մեր արդի տպագիր

* շրտաարկութիւն Էջմիածնի, 1861 թ., էջ 145.

Շարակնոցի հէնց առաջին կանոնին (Էջմիածին, 1861 թ., 1—6 էջ). ապա 4a—6b յաջորդում է կանոն ծննդեան սրբոյ Աստուածածնի՝ Որ նախիմաց...—մեր արդի տպագրի երկրորդ կանոնին (անդ, 7—12). այնուհետև գրի է առնուած 6b—9b կանոն աւետեաց Աստուածածնին՝ Խորհուրդն անճառ—մեր տպագրի երրորդ կանոնին (անդ. 12—18). Յետոյ ևս շարունակ պահպանելով մեր արդի Շարականի դասաւորութեան կարգը՝ ձեռագիրը 52a, 57b, 63b, 72b, 82b, 91a և 100b ու սոցա յաջորդ էջերում տալիս է Ռուն բարեկենդանի և Մեծի պահոց կիւրակէ օրերի օրհնութիւնները, ինչպէս նաև 115a—119b «Երգ տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ յազագս մեծի Ուրբաթու գիշ. Այսաւր անճառ լուսոյն ծագումն...», այլ և 119b—121b «Նորոգաւ պիկերաց որ զգեցուցեր մեզ...» Այնուհետև ևս ձեռագրի այս մասը պահում է մեր արդի տպագրի դասաւորութիւնը, 332a—ով վերջացնում աւագ օրհնութիւնները և անմիջապէս գրի առնում Աստուած անեղ, անժամանակ... 332a—334b, որ և ընդհատուած է թերթ ընկած լինելու պատճառով «հաւատացեալքն ի քեզ բերկրին» բառերով—Էջմ. տպ. 698 էջ:

Ձեռագրի այս համառօտ նկարագրութիւնից յետոյ անցնելով եզրակացութիւններին՝ պիտի ասենք.

1. Ամեն կասկածից վեր է, որ այս ձեռագրի հիմնական մասը՝ 1a—334b գրուած է Ներսէս Շնորհալուց յետոյ. Մեծի պահոց կիւրակէ օրերի օրհնութիւնները, Այսօր անճառն ու Նորոգող արեւգերացը, որոնք այստեղ գրի են առնուած ոչ իբրև յաւելուած, այլ հէնց իրենց համապատասխան տեղերում, Շնորհալու գրուածքներն են. Նոյն հիմունքով կարող ենք մի քայլ ևս առաջ գնալ և ասել, որ ձեռագրի այս էական մասը չի կարող գրուած լինել ԺԳ. դարից առաջ, քանի որ Երզնցէք որդիք սիովնի երգ նորի հեղինակ Յակովբ կաթողիկոս Կլայեղին († 1287) և Որ նախիմացի հեղինակ Վարդան վարդապետն († 1271) ապրել ու վախճանուել են այդ դարում. ինչպէս մի փոքր վերև ասացինք, այս մասում ոչ յիշատակարան կայ, ոչ գրչի և կամ ստացողի անուն և ոչ էլ որ և է թուալիւն:

2. Յաջորդ գրիչը նպատակ է ունեցել ամբողջական Շարականը կամ այս ձեռագրի առաջին մասը լրացնելու և իբրև յաւելուած կցել է յատկապէս Վարդան վարդապետի Ամենասուրբ Երրորդութեան ընտրեալ ծառայ ու ի յանսահման ծովէն և Յովհաննէս Պլուզի (չուրջ 1250—1325) Յաւուրց վերջին ժամանակի շարականները: Այս կարող էր լինել ոչ չուտ քան ԺԳ դարու վերջերը և ոչ ուշ քան ԺԵ դարը, քանի որ այստեղ գրի չի առնուած Կիրակոս Երզնկացու Արեւիք գերարիինը: Այսպէս ուրեմն և այստեղ 337b—

338a էջերում նոյն ձևերով գրուած յիշատակարանը յաւագոյն ղէպքում ժԳ—ժԴ դարի դարձ է և ոչ աւելի վաղ ժամանակի:

3. Երրորդ գրիչը նոյնպէս նպատակ է ունեցել լրացնելու այս Շարականը, նա գրի է առել Յովհաննէս Պլուզի Այսօր զուարճացեալն ու Լերինքը, Կիրակոս Երզնկացու Աբեկէք դերարփինը և ապա, որ ամենակարեւորն է մեզ համար, նորից ամբողջովին արտագրել է Ամենասուբբ Երրորդութեան ընտրեալ ծառայ շարականը, այսինքն հէնց այն միեւնոյն շարականը, որի վերջին բառերով է սկսուում այս ձեռագրի երկրորդ՝ սկզբից թերի մասը 335a-ով: Այս նշանակում է. զեռ երրորդ գրչի օրով՝ ժԶ—ժԷ դարում մեզ գրադեցնող ձեռագրի միջից և յատկապէս 335-ից առաջ, ինչպէս որ այժմ էլ 334-ի և 335-ի մէջ, թերթեր են ընկած եղել, Ամենասուբբ Երրորդութեան շարականն այն աստիճան աղճատուած, որ կարիք է զգացուել նորից ամբողջովին արտագրելու: Այսպիսով շատ հաւանական է, որ Կարինեանցի ցուցակը կազմուցնէ և նոյն վիճակի մէջ պիտի տեսած լինի այս ձեռագիրը՝ 334 և 335 թերթերի մէջ եղած թերիով, ինչպէս 1887—1893 թուականներին Սահակ վարդապետ Ամատունին, որ ոչ Պետրոս Գետազարծի անունն է գտել և ոչ ՆԿԼ թուականը, և տողերիս գրողը՝ 1904 թուից մինչև այսօր: Հարկաւ այստեղ կարող է լինել մի այլ կարծիք, թէ դուցէ Կարինեանցի ցուցակը կազմելու ժամանակ արդի 334 և 335 թերթերի մէջ զեռ եռ եղել են խախտուած, բայց զեռ եռ չընկած թերթեր, որոնց վերայ և մի յիշատակարան՝ Հաղբատ վանքի, Պետրոս Ա. Գետազարծ կաթողիկոսի և Յովհաննէս գրչի անուններով ու ՆԿԼ թուականով. սակայն այն ենթադրութիւնը մեզ համար անհաւանական և անընդունելի է հետեւեալ պատճառներով. նախ՝ եթէ այդ ենթադրեալ թերթերը կտրուած ու վայր ընկնելու և կորչելու վտանգի մէջ լինէին, ցուցակագրողը տարրական հասկացողութիւն պիտի ունենար մի այդպիսի պատկանելի հնութեան ձեռագրի յիշատակարանը կտրելու և կորստից աղատելու. երկրորդ՝ հաղիւ թէ որ և է անմիտ և կամ շարամիտ ժ.թ. դարու 60—80-ական թուականներին այդ ենթադրեալ յիշատակարանը կտրէր, դողանար աւ ձեռագրի հնութեան արժէքը նստմանէր. և երրորդ՝ բնաւ կարիք էլ չկայ այսպիսի ենթադրութիւն անելու և պատէպատ ընկնելու. քանի որ ամեն մի ձեռագիր սովորաբար ունենում է մի հատ գլխաւոր յիշատակարան, այս ղէպքում գլխաւոր յիշատակարանն այսօր էլ կայ և անաղարտ պահպանուած է ձեռագրի երկրորդ մասում՝ 337b—338a էջերում՝ Հաղբատ վանքի և Յովհաննէս գրչի անուններով: Վերջապէս կարող է լինել նաև մի ուրիշ անարկութիւն, թէ դուցէ ժ.թ. դարի 60—80-ականներին

մի ոմն նախկին հնազոյն ձեռագիրը յաջողեցրել է գողանալ Մայր Աթոռի մատենադարանից, բայց որպէս զի գողութեան հետքը կորցնէ՝ կարինեանցի ցուցակի համապատասխան համարի ներքոյ է տեսել ու պահապանում գետեղել արգի ձեռագիրը, որի մէջ նոյնպէս յիշատակութիւն կայ Հաղբատ վանքի և Յովհաննէս դրջի մասին: Այսպիսի առարկութիւն անողին մենք կը հարցնէինք. ինչ նոյառաւելով պիտի կատարուէր այս գողութիւնը մեզանից 30—40 տարի առաջ. որ մատենադարանին է վաճառուած այն հին կարծեցեալ թանկագին ձեռագիրը. ինչպէս է, որ մինչև այժմ ոչ մի ուսումնասիրութիւն չկայ այն ձեռագրի հիման վերայ. դիւրին բան էր դարձեալ Հաղբատում ու մի այլ Յովհաննէս դրջի ձեռքով պատրաստուած ձեռագիր գտնելն ու նախկինի տեղը դնելը . . .

4. Այս ամենից յետոյ մեր խորին համոզմունքն է, թէ կարինեանցի ցուցակի 1535 և արդի 1573 համար ձեռագիրը հէնց այն մի և նոյն Շարականն է, որ եղել է Էջմիածնի մատենադարանում այդ ցուցակագրութեան միջոցին և կայ մինչև այսօր էլ առանց փոխարինուելու և յիշատակարանը կամ այլ որ և է թերթ կորցնելու: Մեզ մնում է միայն հնարաւորութեան չափ բացատրել, թէ ինչպէս է որ ցուցակագրողը սխալուել ու յիշատակարանին թիւը մեկնութիւն տալով մէջ է բերել նաև Պետրոս Գեաղարձի անունն ու ՆԿԸ—1019 թուականը:

Ձեռագրիս երկրորդ մասում՝ երկրորդ ձեռքով 337a—338b էջերում գրուած է, փառք համագոյ անբաժանելի և միասնական սուրբ երրորդութեան հաւր և որդւոյ ի՛նչ. Գրեցաւ շարունակ անձաւունչ տառի շարականացս. ի թվկնութեն հայկակագան տումարի.

Ձեռամբ սրբասէր կրաւնաւորի և գեղեցեալար գրչապետի. յովաննէս դրջի: Ի հոյակապ և հրաշակաւոր ս՛ք ուխտս հաղբատայ. . . . Յիշատակ ինձ և ծնաւդայն իմոյ Արդ՝ որք վայելէք ի յունումն և ի յաւրինակ. յիշեցէք ի ք՛ս զ՛ար յովաննէս քաջ քարտոզս և զվերոյ գրեալս ի սմա. և զստացոյս Նոյն յիշատակարանից իմանում ենք նաև, որ գրուած է «Ի յառաջնորդութենն ս՛ք ուխտիս տ՛ք անձաւուր անհրեպսի» Այս յիշատակարանի առթիւ գիտելի են. ա) ձեռագրիս երկրորդ մասն, ուր գետեղուած է նաև սոյն յիշատակարանը, ինչպէս վերև ասացինք և այժմ կրկնում ենք, ԺԳ—ԺԴ դարի գործ է. բ) յիշատակարանը գրուած է ստացողի ձեռքով, որ և Յովհաննէս դրջին մեծարում է ճարասէր կրաւնաւոր, գեղեցեալար գրչապետ և քաջ քարտոզ բառերով. գ) թուական չկայ և չի եղել. չորս տառ գրելու չափ տարածութիւն է թողնուած Ձեռամբ բառից առաջ (տես վերև), ոչ քերուած է, ոչ եղծուած, այլ ուղղակի բայ՝ առանց որ և է հետքի. դ) Պետրոս Գեաղարձի անուն չկայ. և ե) վիճելի է յիշատակարանի «Գրեցաւ շարունակ անձաւունչ տառի

շարականացս» բառերի իմաստը. եթէ ասինք, թէ պէտք է հասկանալ «շարունակութիւն» «ածաշունչ տառի շարականացս», ապա Յովհաննէս կրօնաւորը զրիչ է ձեռագրիս միմիայն երկրորդ մասի, 1a—334b էջերը նորա աշխատանքի արդիւնքը չեն, այլ մի անյայտ ձեռքի, իսկ եթէ ընդունենք, որ և աւելի հաւանական է թուում մեզ, թէ պէտք է կարդալ «Գրեցաւ շարունակ (մակըայ) «ածաշունչ տառ շարականացս», ապա Յովհաննէս կրօնաւորին պիտի համարենք 1a—334b և այժմ ընկած թերթերից մի մասի գրողը, ինչպէս որ անանուն ստացողն էլ իրօք իրրեւ յաւելուած գրել է ընկած թերթերի վերջին մասը և արդի 335a—338a:

Վերջ ի վերջոյ հարկագրուած ենք ասելու, որ Պետրոս Գետադարձի անունն ու Նկլ—1019 թուականը միանգամայն մտացածին են: Չենք կարող ընդունել, թէ Կարինեանցի խղճուկ ցուցակը կազմողն այս ու այն կողմն է ընկել, այս ձեռագրի ժամանակը որոշելու համար ուսումնասիրութիւն արել և մեզ անյայտ աղբիւրից Պետրոս Գետադարձի անունը գտել և նորա օժման թուականի հետ ցուցակում զետեղել: Մի այդպիսի նահապետական ցուցակ կազմողի համար դուցէ բաւական էր այս ձեռագրի յիշատակարանում կարգալ Հաղբատ և Յովհաննէս քաջ քարտող անունները՝ այս վերջինիս հռչակաւոր Յովհաննէս Սարկաւազը համարելու և ժամանակագրական չփոթութեամբ սորան Պետրոս Գետադարձ նշանաւոր հայրապետի ժամանակակիցը դարձնելու, մինչդեռ սա կաթողիկոս է եղել 1019—1048 թուականն, իսկ Սարկաւազը վախճանուել է 1129 թուին: Խոստովանում ենք, որ այս ենթագրութիւնը շատ թոյլ է, բայց և խորապէս համոզուած ենք, որ ցուցակագրողը կամ ուղեղի վերայ անտեղի ճնշումն է գործ գրել և Պետրոս Գետադարձի անունն ու Նկլ թուականը յօրինել և կամ Յովհաննէս անուան և ժամանակի չփոթութեան մէջ է ընկել: Մենք հնարաւորութիւն չունինք ստուգելու, թէ երբ է եղել Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի վանահայրութիւնը Հաղբատում, բայց յամենայն դէպս ցուցակագրողն իրաւունք չունէր մէջ բերելու Գետադարձի անունն ու հայրապետութեան առաջին տարին նշանակող Նկլ թուականը, որոնց մասին և ի՛նչ մի յիշատակութիւն չկայ ձեռագրի մէջ:

Այսպէս թէ այնպէս էջմիածնի մատենադարանի համար 1535—1573 Շարականը գրուած է ի՛նչ առաջ քան ԺԳ—ԺԴ դարը և երկրորդական կարևորութիւն ունի:

Մի քանի խօսք էլ էջմիածնի մատենադարանի շատ նշանաւոր համար 1588 ձեռագիր Շարականի գրութեան ժամանակի մասին: Ինչպէս այս յօդուածի սկզբում յիշատակեցինք, մեր բազմաշխատ

միաբանակից Սահակ վարդապետ Ամատունին այս խնդրով զբաղուել է *) և յանգել այն եզրակացութեան, թէ Շարականիս գրիչն ու մեկենասը պէտք է ապրած լինին Վժ. և ԺԲ-րդ դարերի մէջ-տեղում», մե կարծիք, որ մեզ համար անընդունելի է ներքին հիմունքներով: Մենք դեռ մեր անդրանիկ աշխատութեան մէջ ասել ենք. «Այս 1588 համար ձեռագիրը չի կարող գրուած լինել ԺԳ դարի վերջից կամ ԺԴ դարի սկզբից առաջ, որովհետեւ (հեղինակ-ների շարքում) յիշատակում է Գրիգոր Անաւարդեցուն **):» Այժմ այս յայտարարութեան պիտի աւելացնենք. ամբողջ ձեռագիրը՝ 1a—239b մի գրչի արգիւնք է. դասաւորութիւնը յետին դարերինն է՝ երգեցէք որգիք սիոնի և այլն սկսուածքով. 224b-ում «Զհոգոյն սրբո զալստեան ութերորդ աւուրն... տր գրիգոր կաթողիկոսն անաւարդեցին ասաց քառերով ակնարկած շարականները գրի են առնուած ոչ իբրեւ յաւելուած, այլ 152b—155a էջերում: Ամեն կասկածից վեր է, որ այս Շարականը գրուած է ոչ վաղ քան ԺԳ դարի վերջերը: Սակայն այս հանգամանքը բնաւ չի կարող նսեմացնել սորա նշանակութիւնը. գիտական աշխարհում այսօր հայ Շարականի ամենակարեոր ձեռագրերն են Վիեննայի Միխիթարեանների համար 202 և այս 1588-ը, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշ տեսակէտից անզուգական է:

Էջմիածնի մատենադարանում չկայ և ոչ մի ձեռագիր Շարական, որի մասին կարելի լինէր հաստատապէս ասել, թէ գրուած է ԺԳ դարից առաջ. հնագոյնները ԺԴ դարի առաջին կէսի գործ են. սորա են. համար 1572՝ ԶՀէ=1328 թ., հմ. 1586՝ ԶՀԸ=1329 թ., հմ. 1598՝ ԶԶ=1331 թ., հմ. 1619՝ ԶԶԵ=1336 թ. և հմ. 1600՝ ԶԶԹ=1340 թուականին:

Ներսէս վարդապետ ՅԷ-Միքայէլեան:

Ս. Էջմիածին:

*) Արարատ ամսագիր. 1894 թիւ, էջ 87—88.

**) Das armenische Hymnarium, Leipzig, 1905. էջ 84.